

УДК 35

О. А. ГЕРАСИМОВА

ДЕРЖАВА ТА МОВА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто взаємний вплив мови та держави, визначено роль мови в сучасному державотворенні.

In the article there is a research about of mutual influence of the language and State; determined the role of the language in the modern State creation.

Ключові слова: мовна політика, державотворення, державна мова, мультикультуралізм, національна ідентичність

Роль мови в державотворенні та держави в розвитку мови в сучасному світі набуває особливого звучання в контексті процесу глобалізації світу. Для окремих країн, які нещодавно стали суверенними, але досі не позбулися політичного та культурного тиску колишніх метрополій, мовна політика стає чи найголовнішим інструментом державотворення та підтвердження обраного шляху незалежного розвитку. Актуальною залишається потреба подолання шкідливого впливу наслідків і рецидивів лінгвоциду в сучасному українському суспільстві, до якої додається проблема збереження національної ідентичності у світі, який стає єдиним інформаційним і культурним простором.

Слід зазначити, що в науковому світі існує значний масив наукової літератури, в якій під різними кутами зору досліджуються проблеми взаємного впливу суспільства та мови. Наукові дослідження макролінгвістичної проблематики (мова – суспільство – держава – культура – особистість) започатковані у працях В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, О. Потебні та ін. В останні роки, коли почалося переосмислення історичних та культурних національних процесів, в Україні з'явилися автори, які намагаються дати об'єктивну оцінку стану української мови та його впливу на суспільні та державотворчі процеси, зокрема мовознавці Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин, В. Лизанчук, В. Статєєва. Слід також виділити праці етнографів (Л. Гумільова, Ю. Бромля, Л. Дробіжевої), культурологів (М. Поповича, Ю. Римаренко, В. Сухачева), політологів (М. Сосновського, С. Римаренка.), істориків (Р. Шпорлюка, Ю. Каменки), психологів (Б. Поршнева, І. Дубова, А. Наминач). Проте вищевказані ґрунтовні дослідження не описують проблематику взаємодії держави і мови в контексті процесів глобалізації, які характеризують сьогодення.

Виявлення векторів взаємодії мови та держави, на нашу думку, має передусім допомогти у визначенні напрямів формування та реалізації такої мовної політики, яка задовольняє потреби Української держави в сучасному світі. Саме цим зумовлена постановка завдання цієї статті, яке полягає в дослідженні етнологічної функції мови та процесів взаємного впливу мови та держави в історичному

контексті.

Сучасна мовознавча наука інтерпретує мову як соціальне явище. Без мови не можливо існування суспільства, проте поза суспільством не існує й сама мова. Суспільство організовано в таку політичну форму існування, як держава. Конкретний вияв державності залежить від багатьох історичних, етнічних, економічних та інших факторів, серед яких важливу роль відіграє менталітет народу. Разом з тим, мова, за визначенням В. фон Гумбольта, є духом, тобто свідомістю народу [3]. Однією з функцій мови є етносеміотична. Головним предметом її опису є національна мовна особистість зі своєю специфічною картиною світу, що відображається в національній мові, з її концептуальною системою, що складається впродовж століть. “Картина світу – система інтуїтивних уявлень про реалії етносу, зафіксованих у мові”, – писав Л. Вайсгебер [7]. В. фон Гумбольт визначав національну мовну особистість як носія єдності мови та мислення, головною функцією якої є збереження та передача духовного багатства нації [5]. Кожна концептуальна система за допомогою мови спирається на специфічні, прийняті в суспільстві на певному історичному етапі розвитку соціальні, культурні, естетичні та інші цінності, на соціально значущу для епохи “картину світу”. Національна мова виступає стабілізуючим та об’єднуючим фактором за допомогою вживання мовних одиниць, що закріплюють мінливе й постійне у словах, які символізують концептуальну систему. Мова створює етнічні кордони, завдяки їй здійснюється національна ідентифікація людей і кваліфікація етносів. Мова – загальнонародне явище. Народ – її творець та носій.

Піднесення й функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства й моделлю держави, яка втілена в ньому. Розвиток мови відбувається за об’єктивними законами, незалежними від волі людей. Але вирішальними для розвитку мови є зовнішні чинники, в тому числі суспільно-політичний розвиток суспільства. Від зазначеного чинника залежать не лише зміни мови, а й її існування чи зникнення. Мова існує доти, доки існує певний етнос. Мова зникає, коли зникає народ, що може трапитись унаслідок втрати державної незалежності, асиміляції панівною нацією в багатомовній державі чи внаслідок фізичного винищення. Так, на початку XVIII ст. внаслідок “онімеччиння” зникли пруська і полабська мови. За роки політики лінгвоциду, що втілювалась у життя в СРСР, зникло 93 мови.

У науковій літературі панує думка, що питання співвідношення мови та держави набуває актуальності з XVIII ст., коли німецький засновник школи романтичного націоналізму Гердер ототожнив мову з національністю й проголосив німецький народ етнічною мовною єдністю. “Стара доба й навіть середньовічна не знали ще національного питання, – писав О. Бочковський. – Старовинні й середньовічні феодальні держави були безнаціональні [1]”. Навіть якщо погодитись з думкою, що національне питання, вперше заманіфестоване у працях Ж.-Ж. Руссо і Й. Г. Гердера, є породженням XIX ст., то і тоді доведеться зробити низку доповнень і уточнень. Як писав Геродот, коли полководець Мардоній запропонував Афінам стати союзниками персів, афіняни запевнили занепокоєних спартанців, що ніколи не зрадять еллінської солідарності, яка стоїть “на єдності крові й єдності мови, на спільних святилищах богів і спільності культу, а також на єдності звичаїв [4]”. Значно

пізніше спадкоємці Гераклія, за словами К. Порфірогенета, “роздробили імперію на дрібні частини та на військові розряди з прихильності до еллінської і зневаги до римської мови [6]”. Відомо також, що греки, а пізніше й римляни, вважали чужинців варварами, тобто людьми, які не розмовляють, а “бурмочуть”. Хіба це не можна кваліфікувати як мовний націоналізм?

Е. Сміт зауважував, що в античній Греції та Ізраїлі скоріше, ніж будь-де можна побачити спільне чуття національної ідентичності й не менш завзятий націоналізм [8].

Безперечно, не можна екстраполювати систему національно-політичних, як і будь-яких інших, понять нашого часу на попередні епохи, приписуючи їм те, що виникло чи, розвиваючись, набуло нової якості в більш пізні періоди історії. Проте, коли йдеться про міжетнічні взаємини людських спільнот, про роль мовного фактора, то впадає у вічі велика типологічна подібність чи навіть збіжність процесів, що мали місце в різні періоди історичного часу. І в античній, і в середньовічній, і в новій, і в новітній часи спостерігалися такі явища, як геноцид, етноцид і лінгвоцид з боку панівних етносів і використання найрізноманітніших, у тому числі й брутальних, способів етнічного самозахисту.

З XVIII ст., коли в Європі, в якій почали утворюватися перші нації-держави, затвердився принцип “одна нація – одна мова – одна держава”, держава стала потужним чинником не лише соціальної, а й мовної інтеграції. У межах держави посилюється соціальна взаємодія, яка обумовлює мовну взаємодію і в писемній, і в усній формі існування мови. В останньому випадку діє тенденція до однозначної відповідності між соціумом, соціалемою і лінгвемою – тенденція до утворення єдиної мови на території єдиної держави. Держава часто започатковує формування загальнонаціональної мови: німецька літературна мова почала формуватися в імперській і князівській (саксонській) канцеляріях, іспанська – в королівській канцелярії Толедо. Шведська і норвезька літературні мови мають назву “державна мова”. Держави піклуються про збереження мовних стандартів, нормативної єдності мов. Правильна вимова знаків китайського письма була предметом опіки не лише китайської філологічної науки, а й відповідних підрозділів міністерства церемоніалу, які займалися справами освіти й екзаменами на державні посади.

З моменту виникнення сучасні держави намагалися досягнути мовної уніфікації, щоб населення могло говорити однією мовою. Але після Першої світової війни, коли багато народів опинилося поза кордонами своїх націй-держав, виникла потреба формування нового вектору взаємодії держава – мова. Сучасні держави стають все більш поліетнічними. Мов у світі близько 5 тис., набагато більше ніж держав або етнічних спільнот. Щоб вирішити суперечки між етнічними спільнотами, все більша кількість держав запроваджує політику мультикультуралізму, коли держава не намагається асимілювати своїх громадян, але інституційно чи інакше забезпечує потреби різних етнічних і культурних груп. Демократія вимагає від держави забезпечення та дотримання прав населення, мова якого не є мовою етнічної більшості. Сучасні держави з демократичними нормами правління визнають мовну різнобарвність населення, та гарантують мовні права представників меншин. Однак, незважаючи на спроби провадити виважену мовну політику, багато країн зустрічається із труднощами в побудові такої системи вживання мов, яка б

задовольняла й представників етносів, що складають народ країни, і водночас сприяла усвідомленню народом своєї єдності через вживання єдиної національної мови.

У науці широко відома парадоксальна на перший погляд думка В. фон Гумбольдта; що не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми [5]. З точки зору етнологів і лінгвістів, усі мови абсолютно рівні, якщо вони адекватно виконують свою роль системи комунікації культурно схожих людей. З точки зору сучасної науки, навіть розповсюджений поділ на мови та діалекти є умовним і в багатьох випадках залежить від політики й владних відносин. Серед учених розповсюджений яскравий вираз: “мова – це той самий діалект, тільки з армією” а “діалект – та сама мова, але без армії”. Іншими словами, в кого більше власних ресурсів – в того більше можливостей затвердити свою систему комунікацій в якості головної або привілейованої. На державному та регіональному рівнях завжди існує мовна асиметрія.

Прагнення врегулювати мовні питання в демократичний спосіб не спричиняє відмову сучасних держав від визнання однієї (рідко – більше) мови як державної, загальнообов’язкової до вживання в певних сферах суспільного життя. Державність мови є ознакою й символом державності народу. Але значення удержавлення мови аж ніяк не вичерпується його символічною стороною. Між національною мовою й національною державністю існує повна взаємозалежність. Без мови неможливе адекватне функціонування національного організму, в тому числі його державних форм. Оскільки всі види діяльності людини як члена суспільства так чи інакше пов’язані з її комунікативною (мовленнєвою) діяльністю, опосередковані нею.

С. Вовканич слушно зауважує, що “перманентне передавання чи непередавання інформації (а тим більше суворе переслідування і цілеспрямована заборона передач) рідною мовою як від предків до нащадків, так і всередині поколінь має доленосне значення для розвитку кожної нації, її суспільного інтелекту, для можливостей рівно-партнерської інтеграції тієї чи іншої країни в систему світового інформаційного, освітнього, наукового, мислячого простору. Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність безперервного зв’язку поколінь, який зумовлює складну низку проблем взаємозалежності інформації та нації, мови та держави; проблем, які часто формулюються так: є мова – є нація, а є нація – є держава. Отже, немає мови – немає держави [2]”.

Сучасні світові тенденції глобалізації та створення єдиного планетарного інформаційного простору завдяки сучасним високотехнологічним системам комунікації викликали складне явище – етнічну мобілізацію, яка стала особливо актуальною на зламі століть. Парадоксальність етнічної мобілізації надає синхронне протікання процесів, що мають протилежний характер: глобалізація та індивідуалізація. З одного боку, відбувається затвердження глобального менталітету за рахунок розповсюдження універсальних рис, стандартів способу життя, залучення до загальнолюдських цінностей мислення та поведінки. З іншого – набирає обертів тенденція, під час якої народи реалізують своє прагнення до затвердження власної ідентичності за рахунок збереження та культивування самобутності. Одне з найголовніших завдань етнічної мобілізації – самовизначення, в тому числі на рівні побудови власної державності, виростає з намагання побудувати перепону на шляху

глобалізації, яка позбавляє народ звичної самоідентифікації. Фактично мова в сьогоднішньому суспільстві – чи не єдиний маркер, який дозволяє відокремити населення однієї держави від зовнішнього світу. Слова – це передусім образи. Чужі слова вносять у прості країни чужі образи, які без усвідомлення стають частиною культурного простору як контрабанда. Оскільки йдеться про образи чужого контексту, така експансія призводить до дисфункцій та появи видозміненого колективного безсвідомого.

Створення єдиного світового інформаційного простору разом із багатьма перевагами, має й негативні тенденції. Сьогодні інформаційні війни та маніпуляція колективною свідомістю – явище більш небезпечне для держави, ніж пряма військова агресія на суверенну територію. Згадаємо події економічного бойкоту ісламськими країнами данських товарів через некоректне подання певної інформації – “Карикатурний скандал”. Аналітики відзначали штучність зазначеної події, яка могла призвести до серйозних міжконфесійних конфліктів. Як приклад можна навести заангажоване висвітлення військових дій на Балканах, в Іраку, в Грузії, що здійснювали ЗМІ різних країн з метою формування у відповідному суспільстві необхідної для певних держав думки. Особливої уваги заслуговує інформаційна війна Росії та України стосовно газового конфлікту. Світова спільнота ще не створила систему норм, що, по-перше, визнають інформаційні маніпуляції фактами агресії або провокування конфліктів; а по-друге, не виробила санкцій проти цього явища. Сьогодні поряд з традиційними питаннями безпеки держава має вирішувати проблеми охорони інформаційного простору, в його захисті може допомогти правильне розігрування мовної карти, коли національний інформаційний простір перш за все сформовано національною мовою, що не виключає гарантування державою на вільний доступ своїх громадян до іншомовних джерел інформації.

Як висновки проведеного дослідження слід зазначити, що питання взаємодії таких глобальних суспільних явищ, як держава та мова набуває нового значення в наш час. Їх тісний зв’язок вимагає від держави на сучасному етапі не тільки вироблення та реалізації нових механізмів мовної політики, спрямованої на захист демократичних цінностей, а й ґрунтовного системного підходу до питання розвитку державної мови або мови етнічної більшості країни, як мови єднання та збереження унікальних рис народу, підвалини усвідомлення народом своєї незалежності та суверенітету, засобу протистояти втраті менталітету народу під тиском наддержавних інтеграційних процесів, що відбуваються у світі. Такий підхід має базуватись на визначенні функцій державної мови та забезпечення їхньої реалізації. Разом із тим, питання мовної політики має бути виведено з політичних протистоянь, оскільки маніпулювання колективною свідомістю в напрямку нехтування державною мовою здатне спричинити втрату державності як такої через втрату самоідентифікації народу.

Література:

1. *Бочковський О. І.* Вступ до націології / О. І. Бочковський // Генеза: філософія, історія, політологія. – К. : Генеза. – 1995. – С. 100 – 112.
2. *Вовканіч С.* Глобалізація інформаційного простору чи ренаціоналізація світу? / С. Вовканіч // Універсум. – 1999. – Ч. 7–8. – С. 46–48.

3. Вступ до мовознавства / за ред. М. П. Кочергана. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 368 с.
4. *Геродот*. История: в 9 кн. / Геродот. – М. : АСТ “Ладомир”, 2001.
Кн. 9: Каллиопа. – 2001. – 752 с.
5. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
6. *Рыжов К.* Все монархии мира. Древняя Греция. Древний Рим. Византия / К. Рыжов. – М. : Вече, 1999. – 656 с.
7. *Серябрянников Б. А.* Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серябрянников. – М. : Наука. – 1988. – 216 с.
8. *Смит Энтони.* Национализм и модернизм: Критический обзор теорий наций национализма / Энтони Смит ; [пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. В. Филиппова, Э. С. Загашвили, И. Окуневой]. – М. : Праксис, 2004. – 464 с.

Надійшла до редколегії 23.04.2009 р.